

ИВО АНДРИЋ О ЊЕГОШЕВОЈ ПОЕЗИЈИ

I

Књижевном дјелу Његошевом посветио је Иво Андрић велику пажњу: девет чланака; више него Вуку или којем другом нашем писцу. Иако су неки од тих састава настали у вези с прославама успомене на великог пјесника, те би се могло сматрати да су пригодног карактера — и тамо је Андрић зазирао од општих мјеста и понављања познатих ствари, успијевао да — или нађе нове податке, или да друкчије освијетли лик и дјело Његошево новим виђењем, те да сваки од тих прилога буде значајан и запамћен. Садржајем саопштења, одјецима далеких асоцијација и богаством поетских слика свакако је највреднији од ових састава есеј који би се могао назвати поемом у прози, прочитан децембра 1934. године на Коларчевом универзитету у Београду, са насловом *Његош као трагични јунак косовске мисли*.

Тај рад се истиче већ и по томе што нам је открио друкчијег Андрића, дотле непознатог. Знали смо га дотле из *Ex ponto* и *Немира*: осјетљив, сјетан, резигниран и заплашен злом свијета пјесник који прашта. Прашта кривима, таштим и охолим, пише „високој плавој госпођи из Марибора“: „Да, у вашем граду сам, непозната плава госпођо, сазнао како је ићи блијед, уморан и сатрвен влажним улицама док са расвијетљених балкона пљешћу бешћути мушкарци и округне жене. Од вас сам сазнао како је везану немоћну робу кад му пљују у лице. То је било давно, и ја сам, ево, све срећно протурио. Али невоља редом иде; можда је каква несрећа пала и на вашу кућу с балконом; па ми вас је жао, јутрос, кад помислим да вам у вашем болу можда каткад још и наша блиједа прекорна лица муте трзав сан...“

Знали смо Андрића и по приповијеткама из Босне, написаним „западњачки — по строгости плана, савршености компози-

ције и стила“, а испуњеним источњачким ликовима зулумћара, крволока, перверзника и садиста као што је Мула Јусуф, Кезмо, Фејзо, Мустафа Маџар, Зијенћера са морбидним фантазијама крунисаним врховним сазнањем: свијет је пун гада!...

Други један, друкчији Андрић, невјероватан, тенденциозан, ангажован, скоро једносмјеран, појавио се са есејем о Његошу. Нема тамо ни ријечи о опраштању. Говори се о борцу, борби, Косову и Обилићу. Толико тај нови Андрић, опијен Његошем и Косовом у наслову, одудара од познатог да редактор *Сабраних дела* (из године 1977.) сматра за потребно да донесе неку врсту објашњења којим је ствар замутио. Главна је сметња, чини ми се: помињање косовске мисли. У вријеме кад је настао есеј о Његошу (1934. година) „почела је да се повампирује косовска митологија, слична оној која је прије првог свјетског рата одиграла велику улогу у романтичарском заносу једне генерације која је често живјела од фикција и сама их стварала“...

Ова друга „повампирена“ митологија (која, дакле, припада генерацији која не живи од фикција и која их сама не ствара) „касније се изобличила“, те редактор (непотписани) сматра да Андрића треба бранити од ње, то јест да га треба „разграничити од вербалног митологисања карактеристичног за то време“.

Тешко се снаћи у тој збрци, али ми се причињава да ту неко инсинуира да је Андрић косовску мисао обновио под утицајем политичке конјунктуре. То не стоји, но напротив: чињеница је да се Андрић с косовским комплексом носио десетак година раније (1924.) кад је писао и бранио своју докторску дисертацију, и још десетак година раније (1914.) кад је као припадник Младе Босне вођен, везан, у сужањство.

II

Дисертација је „књижевно дјело по томе што је литерарно надахнута и што носи поруку историјског искуства прошлости за живот у будућности“, каже њен преводилац са њемачког професор Зоран Константиновић. Али, поред тога, то је и научни рад, историјска расправа строго заснована на брижљиво и зналачки прикупљеним чињеницама.

Прва констатација Андрићевог предговора књизи гласи: „Освајањем Цариграда европском човјечанству нанета је рана“. Одатле настаје приказивање како се та рана разрастала на тлу Босне, па постепено и око Босне преплитањем сукоба између богумилске, српско-православне, римске цркве и ислама.

„Отимајући се подјармљивању са запада“, каже Андрић у Дисертацији, „богумилство је на крају силом прилика земљу одвело под јарам Истока. Католичка црква допринела је и сама овом кобном кораку. Дубровачки посланици који су 1404. годи-

не у Високом присуствовали сабору где се бирао краљ, учили су општи раздор и своје Вијеће обавестили: „Од потопа свијета није се свиет толико смел и вртел“. Из тога је било јасно да се у Босни неће поступити друкчије него што се догодило у Византији и онако као што су учинили српски кнезови: да ће „по тадашњем обичају“ једви против других позивати Турке у помоћ када тренутни лични или страначки интереси буду изискивали“.

Ту Андрић наводи свједочанство Бертрандона де ла Брокјера, којег је 1432. султан примио у аудијенцију, те описујући церемонијал у Једрену каже: „Кад тако сви заузеше места, пустише некаквога господина из краљевине Босне, који беше дошао султану да му преда ту краљевину. Њега посадише на диван у ред с пашама, а он тражаше од султана помоћ против краља босанскога, тврдећи да та краљевина њему припада“. (Стојан Новаковић, у Годишњици Н. Чупића, 1894, каже: Тај „господин“ из Босне је по свој прилици Радивој, син Стефана Остоје, који је у неколико наврата доводио Турке у Босну против краља Твртка II Твртковића. „За владе Стефана Томаша он је прешао у католичку вјеру. Градећи католичке цркве, окајао је тешки гријех што га бијаше починио када је прије турске харачлије водио на своју домовину“.)

Продирући у земљу, час као помагачи властеле, час као заштитници народа, раје, Турци су користили поцијепаност и анархију да јој супротставе своју јединственост, гвоздену дисциплину и слијепу послушност. Тако је Босну освојио, каже Андрић, „један азијатски ратнички народ чије су друштвене институције и обичаји значили негацију сваке хришћанске културе и чија је вера настала под другим климатским и друштвеним условима и неподесна за свако прилагођавање — прекинула духовни живот земље, изобличила га и од живота начинила нешто сасвим особено“.

„Замршеност је постала већа“, наставља Андрић, „и због тога што је онај део народа који се налазио на вишем ступњу и био имућнији, прихватио веру нападача да би сачувао свој посед“. Пошто је тако потпала под ислам, „Босна је не само била лишена могућности да испуни свој задатак „(. . .)“ да учествује у културном развоју хришћанске Европе (којој припада по својим етнографским и географским обиљежјима), него је, штавише, због домаћег исламизираниог елемента постала моћна препрека европском Западу. У томе неприродном положају Босна је остала за све време турске владавине“, а тај неприродни положај је притискивао мање или више све сфере живота.

Ситуација створена најездом Турака ставила је босанско племство и цјелокупну класу пред дилему: или у својим рукама задржати земљу и власт и на тај начин стећи достојанства у новом царству, или све изгубити и постати *раја* без права и

посједа. Ко је желио да сачува посјед и привилегије, морао је прећи на ислам.

„Следећи своју атавистичку љубав и приврженост према земљи, босански властелин се определио за „царство земаљско“ — прихватио веру освајача и сва своја права и привилегије везао за прописе нове вере“.

„Некадашњи властелини“ наставља Андрић, „брижљиво су чували своје старинске повластице и повеље од хришћанских владара (!) да их изнесу на видело, ако Босном завлада који хришћански владар. Босански бегови „мазна деца султанова“ — бранили су се против султанâ и водили праве ратове тек кад су ови у XIX веку покушали да уведу реформе које су угрожавале земљишни посед и моћ бегова“.

Укратко, закључује Андрић: „Османлијска државна идеја, као и босанско краљевство, „ислам, а такође и богумилство, били су само средства да се сачува земљишни посед и власт која је из тога поседа проистицала“.

Као илустрацију начина на који је спровођена исламизација, Андрић наводи стихове:

Бег је Рада лијепо потурчио
И са лијепом Аном оженио,
Даровао му десет кућа кмета.
Не зове се сада Радојица,
Већ се зове Пилиповић Ибро.

Ту Андрић не заборавља да наведе и Његошеве стихове о процесу исламизације:

Постадоше лафи ратарима,
Истурчи се плахи и лакоми. . .

Фрањевац Босански И. Ф. Јукић карактерише босанске муслимане: „Они су постали од злочестијех християнах, који своје господство не знајући друкчије узчувати, потурче се. (. . .) Нови закон осигурао им је имањства и богаства, ослободио од харача и сваког данка, допуштао свако дијело гријешно без труда и рада могли су господство проводити“.

Прије но што ће у књизи *На Дрини ћуприја* описати грозни данак аџами-оглан, Андрић га је приказао у својој докторској дисертацији:

„Поред тешких намета, које морадоше хришћани под Турцима сносити, турска свирепост одузимаше им с времена на време најлепшу децу. Турци их одвајаху од родитеља и по томе васпитаваху ратној вештини. Ова се деца више не враћаху родитељима од којих су силом одвојена. Прво их одлучиваху од хришћанске вере; и они постепено забораве на веру, родитеље,

браћу, сестре и остале крвне сроднике, и ако се доцније кад год сусретну с родитељима, они се не познају. Ја немам речи којима бих могао представити како родитељи страшно јавчу и туже, како лелечу и запевају кад им децу из родитељских крила и наручја отржу. (...) Сваке пете године из Цариграда су били слати посебни комесари, који су по називу ове порезе „телос“ носили име „телосници“. Они би се разишли по целој држави и путовали од места до места, од села до села. Сваки домаћин морао је да наведе тачан број деце и да их приведе комесару. Притајивање се најстроже кажњавало. По закону није било прописано да се из сваке куће мора узети одређен број деце, него је само био означен укупан број деце коју је требало изручити, па је комесару било препуштено да одабере најздравију и најтепшу децу.

Разумљиво да су родитељи хришћани свим могућим средствима настојали да своју децу спасу и задрже код себе. Обично средство беше подмићивање комесара. (...) Ово је било разлог што су се султанови дворски службеници отимали о ту мисију. Ко због сиромаштва није могао подмићивањем доћи до циља, покушавао је да сакрије дете и често га је сакатио или на неки други начин унаказио“.

Прибјегавало се још једном лукавству, каже Андрић: „Како се ожењени младић није смео узимати, веома често се дешавало да су родитељи синове женили већ од 11 и 12 година“.

Отега дјеца су ускоро заборављала родитељску кућу и своју вјеру, постајући фанатични „Турци“. „Као потомци исконских здравих брђана“, каже Андрић, „захваљујући својој урођеној интелигенцији и способности, та деца су много лакше долазила до части и угледа него што је ово био случај са Турцима који су били нерадни и оптерећени пороцима“. Одјек њихове славе и њиховог богатства допирао је све до Босне и дјеловао примамљиво на њихове сународнике и рођаке. „То је исламу стицало више прозелита него ли најдинамичнији шеик или хоџа. Ова појава је, наравно, уносила пометњу у земљу и имала за последицу киднање породица и подвајање народа“.

„У условима које је ислам наметао развијао се духовни живот не само оних који су га прихватили“, каже Андрић, „већ и свих осталих турских поданика, без обзира којој су вери припадали“. О томе какви су услови били за онај дио босанског становништва који није прешао на ислам сазнаје се дјелимично из *Канун-и-раја* (збирке закона за рају). Овај Канун обухвата низ прописа које је други калиф Омар-ал-Катиб прописао за хришћане и Јевреје у освојеном Дамаску (635. године), а који су, како Андрић каже, у знатно блажем облику били на снази вјековима касније и у другим покрајинама турског царства.

Према овом законнику — наводи Андрић:

1) Хришћани и Јевреји не смеју у покореним земљама подизати манастире, цркве и испоснице.

2) Не смеју поправљати своје затечене цркве.

3) Они који станују у суседству муслимана своје куће могу поправљати једино у случају пријекне потребе.

4) За потребе путника прошириваће се капије манастира и цркава.

5) Свим странцима — намјерницима указиваће се три дана гостопримства.

6) Код себе неће примати уходе, а уколико такве препознају, сместа ће их предати муслиманима.

7) Своју децу не смеју подучавати Корану.

8) Међу собом немају право да изричу пресуде.

9) Никога из своје средине не смеју спречавати да постане муслиман.

10) Према муслиманима понашаће се са поштовањем, устајаће приликом њиховог уласка и препуштаће им почасно место без гунђања.

11) У погледу одеће и обуће не смеју се носити као муслимани.

12) Не смеју учити арапски књижевни језик.

13) Не смеју јахати оседланог коња, носити сабљу нити друго оружје, ни у кући ни ван ње.

14) Не смеју продавати вино нити носити дугу косу.

15) Не смеју своје име утиснути у прстен са печатом.

16) Не смеју носити широк појас.

17) Изван својих кућа не смеју јавно носити ни крст ни своје свето писмо.

18) У својим кућама не смеју гласно и снажно звонити, већ само умјерено.

19) У њима могу само полугласно пјевати.

20) Смеју само тихо да се моле за покојнике.

21) Муслимани могу да ору и да сеју по хришћанским гробљима ако она више не служе за сахрањивање.

22) Ни хришћани ни Јевреји не смеју држати робове.

23) Не смеју да купе заробљене муслимане нити да завирују у куће муслимана.

24) Уколико би неки хришћанин или Јеврејин био злостављан од муслимана, овај ће зато платити прописану казну.

„Главне тачке кануна“, каже Андрић, „управо оне које најдубље задиру у морални и привредни живот хришћана, у пуној мери биле су на снази до краја турске власти која их је примењивала“.

„Уз то, Босна је за време прве половине турске владавине била ратиште, или је у најмању руку служила као позадина у којој су се прикупљале трупе и одакле се кретало у велике успешне освајачке походе на Мађарску. Под овим условима ла-

ко се може објаснити што је раја, поред великих редовних пореза и давања у природи и поред кулучења, морала да подноси знатне жртве, колико због захтева рата, толико и због војне самовоље“ — (као што се види из Андрићевих приповједака *За логоровања, Мустафа Маџар* и других).

Тај стални притисак објашњава зашто су хришћани „почели да напуштају своје куће и земљиште у равници и дуж друмова и да се повлаче у планине. На овај начин хришћани су се постепено пресељавали у више недоступне крајеве, док су муслимани заузимали њихове дотадашње положаје. Отуда је настало оно карактеристично груписање становништва које и данас запажамо у Босни“ (које је и данас, пред крај XX века, поново актуелно у босанским разграничењима и сукобима).

Из тога слиједи Андрићев закључак: „Ова све јача изолација и онако изолованог становништва, и ово све веће удаљавање од јавних друмова и средишта културе није могло да остане без посљедица по културни и морални развој хришћана“.

Затим Андрић наводи да је ислам сам по себи искључивао неке привредне и трговинске производе — на примјер: гајење винове лозе, производњу вина, товљење свиња и продају свињског меса. Хришћанима у Босни било је забрањено да буду седлари, кожари, воскари, а такође и да продају мед, масло и још неке производе. Уз то: као пијачни дан за цијелу Босну била је одређена искључиво недјеља. Тај пропис је намјерно донесен да хришћане присили да занемаре правила своје вјере. Још 1850. године у „Жељама и молбама“ што их је објавио И. Ф. Јукић моли се „царска доброта“ да промијени овај пропис, те да пијачни дан не буде у недјељу.

Порези и начин наплате су моћно средство угњетавања. Нарочито је харач убиран на понижавајући начин. Тај порез у висини дуката годишње морао је да плати сваки немуслиман мушког рода који је напунио 14. годину живота. Злоупотребом која се брзо одомаћила постигло се да је у посљедњем стољећу турске владавине свако мушко дијете самим рођењем подвргнуто плаћању харача.

Уз то је било ситних облика злостављања. Андрић наводи да је за босанску рају, као и за шанске Јевреје била прописана боја и врста одјеће, прописане су казне за прекршаје забране. Бербери нијесу смјели да брију хришћане истим ножем којим су бријали муслимане. У сусрету с муслиманом хришћанин је морао сјхати и да причека на ивици пута докле овај прође, па тек тада да настави пут. Овај пропис је укинуо Омер-паша негдје око 1850. године, али Андрић додаје да је Роскијевић, који је 1869. путовао по Босни, констатовао да се тај „понижавајући обичај“ у неким крајевима још одржавао.

Није могло бити говора о подизању нових цркава хришћанских вјероисповијести. Поправљање већ постојећих цркава и

манастира „било је допуштено једино на основу султанових фермана, и то уз огромне трошкове, подмићивања, тешкоће и опасности“. Циљ тих одредаба био је очигледан: ометањем оправки постојећих богомоља и забраном подизања нових планирано је да све оне постепено нестану. Андрић наводи као примјер да је братре из Крешева поновна изградња изгорелог 1766. године скупо коштала: према записаним рачунима — издаци за подмићивање и дозволу изнијели су два и по пута више него материјал и грабење.

Због несигурности и честих препада и манастири су бјежали од друмова, по правилу међу брда и гудуре. Звона, као најупадљивији симбол хришћанства стално је изазивало зловолјну пажњу Турака: скидана су, уништавана, претапана за изградњу турских топова. Све до XIX вијека „нико није смео помислити на звоник и звоно“.

Према свему томе види се како је културно уздизање раје спречавала нетрпељивост и „необично конзервативан дух домаћег муслиманског елемента. Он је у свакој културној тековини раје, као и у свакој новини уопште видио тежњу за променом постојећег поретка и опасност за своја права и привилегије“.

Промјене су се и ту догађале, али не на боље. Напротив, још у XVII вијеку почео је да опада утицај Босанаца у Цариграду. Све ређе су долазили до утицајних положаја. Престала су велика турска освајања а заједно с њима и велики приходи. „Пресушују главни извори из којих се босанско исламизирано племство могло обогатити и из којих су први босански намесници могли подизати грађевине намењене општој користи“. Отада су намјесници у Босни све чешиће туђи људи „који нису знали ни језик земље ни обичаје народа, и који су, за случај да су желели себи да прибаве велике приходе — а то су желели готово сви — то могли да чине једино на штету босанске раје, јер у земљи која се налазила у одбранбеном положају, није више било ни пљачке ни освајања“. (...) Многи земљопоседници (спахије) који су морали да напусте своја имања у Маџарској, вратили су се у Босну и пали на терет својим босанским кметовима“. (...) Тада „у пуној мери почиње онај хаос и оно безаконје које постаје закон и које ће потрајати до краја турске владавине“.

Везири се брзо и често смјењују, констатује Андрић. За кратко вријеме док су на положају они сви, са ријетким изузетцима, настоје да извукну што више новаца. Да би нам дао слику о томе какви су били, Андрић је прибавио податке о неким: „Већ 1602. године налазимо у Босни као намесника Џелали Хасан-пашу званог Карајазици (црнописац), за кога Балпагић (у својој потпуно исламским духом писаној историји) каже да је био, гласовити разбојник у Анадолији. Због његових бруталних

насиља сви трговци, већином Јевреји, побегли су у суседне земље; то је потрајало све док коначно и босански муслимани нису више могли да подносе сталне глобе и друге зулуме, па су дигли отворену буну. . .” Тек 1605. године наредила је Порта да се овај њен намесник осуди на смрт што је потајно водио преговоре с папом и Млечанима да прода градове који су му били повјерени на чување. . .

Године 1686, три године послје пада Будима, када је турска сила почела да опада, на положају намесника у Босни налазио се Јеген Осман-паша, за кога Башагић из турских извора наводи да је све време намесниковања, „уместо да буде у Босни, проводио пљачкајући са својим ортацима око Дунава, не бринући се што пропада држава”.

Бостанци Сулејман-паша (1754. године) „наредио је да се, приликом његовог уласка у Босну, пред њим носе два оштра колца као симбол његових намера и планова за управљање. „Овај исти је, између осталог, истукао својом руком двојицу Алипашаића, тако да је Сулејманбег умро а Алибег једва преболио ране”.

„У најкритичније доба, кад се приступило томе да се реформе Абдул Мецида (1848. г.) претворе у дело, у Босни се као намесник налазио Осман Нури-паша, човек стар, миран и слаб, који је поваздан љуљао децу у харему, а био тако лаком на новац да је и само убојство глобом кажњавао”.

Чак и најбољи од њих Топал Осман-паша (1865—1869) „повлађивао је муслиманима и понајмање желео неко изједначавање вероисповести, док фра-Грга Мартић за њега каже да је био „човјек од све седам смртних гријеха”. Јукић везире карактерише као „људе невјеште, лакоме и за владање неспособне”. . . На крају се Андрић позива на изреку: „Најбољи је онај везир који је из Цариграда пошао, а у Босну није дошао”.

„У пословичној подмићљивости Турака”, наставља Андрић, „везири су веома често предњачили испред свих осталих, а како их је само мало имало храбрости и снаге да новац узима од исламског елемента, они су у већини случајева своје учене спроводили над рајом. У везировој пратњи налазило се много чиновника и слугу који су живели једино од подмићивања и глоба. Ни управни, ни судски чиновници (муселими и кадије) нису примали сталну плату, већ су, напротив, морали да плате знатне суме да би дошли до тог положаја. Све издатке за животне потребе они су подмиривали од глоба и мита. . .”

Као што се из Андрићевих приповиједака већ могло видјети: „долазити у додир с државним властима значило је за хришћанина — или понижење или штету”. Због тога је он веома рано почео зазирати од градова као средишта државне власти, па и од сваког додира с властима. Података о томе пуне су хро-

нике фрањевачких манастира, црквене књиге и јеврејске књиге рачуна из којих је Андрић црпио податке. Народна традиција православних, који су се чували записивања, очувала је безброј анегдота збијених у пословице које дају слике тадашњих прилика: „Криво не смијем од Бога, а право од бега”.

Тако се код раје било дубоко укоријенило неповјеђење према држави, равнодушност према општем добру и сумња у могућност земаљске правде. „У борби за опстанак, раја је морала да се служи противсредствима која су одговарала мерама којима су се служили њени тлачитељи. У дугој неравној борби моралне особине раје (...) доживеле су промену на горе. Под владавином Турака раја је створила изреку да је *лаж* сиромашу и благо и имање (Лаж је фукарска сермија)”. Лаж као спас, јер свуд је чекала забрана, глоба и казна, „хришћанима и хришћанкама није било допуштено да приређују излете и не смеју певати ни на излетима, ни у својим кућама, ни на другим местима”.

„Чак ни оном делу Јужних Словена који је прешао на ислам, Турци нису могли да донесу неки културни садржај нити неки виши историјски смисао; хришћански део поданика, међутим, њихова владавина довела је једино до губитка обичаја и до назатка у сваком погледу”.

Трагично звучи ово што се наметнуло као закључак: „Случај је хтео, случај по целу нашу расу фаталан да се турска најезда у свом великом елану ка западној Европи зауставила на нашем расном подручју” — ту заустављена, три вијека се копрцала, тргнула, трвала.

III

Професор Зоран Константиновић, који је Андрићеву Дисертацију превео с њемачког на српскохрватски језик, у чланку којим је пропратио превод поставља питање да ли је Андрић на овом дјелу радио и негдје раније, прије године 1923/24? У одговору на то питање, он узима у обзир и поставку француских постструктуралиста према којој „текст не настаје у тренутку кад почиње да се пише”. „Настајао је негдје прије, понекад и давно прије некакав *генотекст*, можда искључиво у сфери нејезичких знакова, из слика и представа; генотекст у којем се нејасно преплиће понешто или много од онога што смо унели у себе и што носимо у себи, као своје емоције и своја сећања о утисцима у нашем сусрету са светом, из дијалога које смо водили са вредностима и схватањима са којима смо се суочили, са делима других аутора... Из тога генотекста почиње се потом уобличавати некакав *фенотекст* који је захваћен језичким знацима...”

Без обзира на имена која се дају, заиста је тешко замислити умјетничко или научно дјело које би настало без припремних операција, некако као безгрешним зачећем, или за које

би био довољан један једини повод, жеља, мржња фантазијом увеличана — генотекст. Напротив, мислим да је нужно смјењивање неколико варијанти тога такозваног генотекста; вријеме у којем квасац ради. Поједине епизоде Андрићевих приповиједака објављених прије Дисертације, па и читаве приповијетке и двије књиге пјесама у прози — све би се то могло сматрати генотекстом Дисертације, као што би се тај Андрићев спис могао сматрати припремом материјала, квасцем, генотекстом есеја-поеме *Његош као трагични јунак косовске мисли*.

Док је правио изводе из Ранкеа („Међутим, ни они Срби и Бошњаци који су више волели да се покоре Турцима, нису ни слутили шта чине, каква их судбина очекује под овом владавином”); док је преносио забиљешку Курипешића из 1530. године („Турци путујући час овамо час онамо узимају хришћанима све што имају, а ништа им не плаћају”); биљежећи: „Тако се десило да су обојица, и завојевач и поробљени, и роб и господар, што се више антагонизам заоштравао, све више грезнули сваки у свом мрачном и изобличеном верском животу”; док је тражио блажи израз и увиђао да га не може наћи („Па ипак и резултати најобјективнијег научног испитивања доводе нас врло често нечега што личи на *бич божји*, тј. нечега разорног и кроз негативног”); кад је читао о првом сусрету у Напуљу, како Његош, умјесто поздрава, каже Љуби Ненадовићу „Ала се ми Словени наробовасмо”; док је описивао моралну деформацију човјека („Код истурчених Бошњака новопримљена вера се такође претворила врло брзо у дубок и искрен фанатизам, тим лакше што се уз нову веру везао земаљски интерес и опстанак. Свој привилегован положај муслиман је бранио не само оружјем и влашћу, него је и са неба свлачио разлоге који су му помагали да се учврсти”) — све је то Андрић нашао казано краће у Његошевим стиховима:

Коран му је што му срце жуди
Што не жуди у Коран не пише.

IV

Остао ми је у живом сјећању далеки дан децембарски из године 1934, кад сам као студент, у програму Коларчевог универзитета открио најаву: говориће Иво Андрић о Његошу... Његош, дакле, ипак није заборављен у Београду, као што сам већ сумњао; уз то, о њему, овог пута, неће говорити неки професорски каријерист или патентирани патриота са устима пуним фраза, но тајанствени источни западњак Иво Андрић, пјесник прозе приповједачке...

За мене то бјеше сензација — поред осталог и зато што сам, читајући Андрићеве мајсторске приче, налазио неке далеке подударности и желио да докучим шта велики писац мисли о свом великом претходнику. Видљиве везе међу њима као да догле није било. За оно што пише у Дисертацији тада се код нас није знало, познато је било само оно што раздваја два пјесника — вријеме, простор, промјене крупне историјске, скупо плаћене, надобудне. Очите су биле и разлике у карактерима и у погледима на суштину и циљеве умјетности: први је био борбен и посјечит романтичар, што му на ум то му на друм, тенденциозан, ангажован до крви и сржи у костима, а други стоик резигниран, њжан и скоро меланхоличан, уздржаних емоција, који прашта и хуљама, ларпурлартист.

Но и поред свих разлика међу њима, ја сам имао своје разлоге за убјеђење да постоји нешто јаче од разлика међу њима, тј. да су сагласности између Његоша и Андрића прикривене, а у ствари јаке, дубоке и природне. Шта би то могло да их веже, питао сам се, и нијесам налазио друге везе осим туге и несреће заједничке.

Као да је погодио моју мисао, Андрић рече: „Ова је драма почела на Косову”. То му би прва реченица.

У текстовима припреманим за Дисертацију то је нешто друкчије речено: „Случај је хтео, случај по целу нашу расу фаталан да се турска најезда у свом великом елану ка западној Европи заустави на нашем подручју”. У предговору, управо уводу Дисертације — то исто али много краће: „Освајањем Цариграда европском човечанству нанета је рана”. Није једна но више рана, најтежа је нама припала. Најтежа зато што нијесмо ни клонули, ни имали снаге ни слоге да се истргнемо.

Као првог свједока упорне косовске мисли у народу Андрић наведе Љубу Ненадовића: видио је, каже, намучене црногорске сеоске жене што су сјеле да се одморе поред бремена дрва на каменој ивици пута, и говориле о Косову као својој трагедији. „Наша је права на Косову закопана”, говорили су људи резигнирано, не помишљајући да правду потраже другим путем од онога који им косовски завјет налаже. „То је почетак Његошеве драме”, каже Андрић. „Целокупна судбина свих људи била је тим саветом омеђена и управљана. Као у најдревнијим легендама, које су увек и највећа људска стварност, сваки је на себи лично осећао историјску клетву која је „лафе” претворила у „ратаре” оставивши им у души „страшну мисао Обилића”, да тако живе разапети између своје „ратарске” рајинске стварности и витешке обилићевске мисли. „Црна Гора”, каже Андрић, „и свет који је избеога у њена брда, били су квинтесенција тога косовског мистерија. Све што се у тим брдима рађало, долазило је на свет са рефлексом косовске крви у погледу”.

Овим Андрић објашњава трагику Његошевог живота и каже да је велики пјесник прототип косовског борца. На то доводи и чудног свједока: „Можда нико није показао да боље схваћа Његошеве намере и морално порекло свих његових настојања, као Али-паша Сточевић, умни и несрећни везир на Херцеговини, кад је рекао о владици ову просту и дубоку истину: „А бога ми мога и дина, то је онај прави српски бан од Косова“. (...) И као песник и као владалац и као човек — он је чисто оличење косовске борбе, пораза и несаломљиве наде. Он је као што је неко рекао Јеремија Косова, а у исто време и активан, одговорни борац за скидање клетве и остварење Обилићеве мисли“. „Косовска традиција“, каже Андрић, „није само мисао и поезија; за Његоша она је живот сам. Она је исто тако предмет његове реалне и обазриве дипломатске преписке, као што је предмет његовог главног песничког дела“.

У жељи да што боље упозна и што тачније представи нашег највећег пјесника, како он каже, Андрић се није ограничио само на анализу Његошевог пјесништва. Проучио је, као што се види, све до краја, па и Његошеву преписку од 1700 писама, којима је посветио посебан чланак и међу којима је његову пажњу привукло дирљиво писмо Гарашанину, из године 1845, кад у средње школе у Србију упућује црногорске младиће: „Колико ми је год могуће било, толико сам се трудио, па и сад непрестано трудим да се како бих мало по мало распространио међу овим народом образованије и на тај конач завео сам засад мале, а по времену настојаћу основати и више школе, јер сам увјерен да су оне најпоузданије средство којим један народ до образовања и просвештенија, следоватељно до праве среће доћи може...“ Прочитао је и одговоре до којих је могао доћи, и шта су други рекли или лагали.

У једном другом чланку о Његошу, Андрићу се измакло да, као у заносу, каже нешто о своме дјетињству, што иначе није био његов обичај: „Још нисам био пошао у школу кад сам на неком дућану чуо једног вишеградског грабанина како каже за неког пијаног човека који је силом хтео да уђе у дућан —

Нек улезе и та' луди к нама
Да нам кућу напуни смијеха.

„Тако сам прве Његошеве стихове чуо у једном од оних свакодневних шаљивих разговора којима је босанска чаршија некад разведравала и прекраћивала чамотињу свога празног касаблијског живота. (Велики је био некад број тих наших чаршијских људи који су знали множину стихова из *Горског вијенца* и цитирали их много и често као најприроднију ствар на свијету и као типичан, аксиомски израз општенародних схватања и доживљавања. Управо, нису их ни цитирали у књижевном смислу

речи, него су их употребљавали као што се употребљавају у говору толике народне изреке и узречице, не двојећи их од њих.)”

На то се надовезују друге успомене, и Андрић каже: „Године су прошле од тада, али се не бих могао сетити ниједног ма и кратког периода у животу без Његошевог стиха, без мисли о Његошу”.

У чланку о сусретима Љубе Ненадовића и Његоша у Италији, Андрић каже: „За сваког од нас који смо од детињства нераздвојно везани са Његошевим стихом и са лепотом и моралном величином тога стиха — путовати по Италији значи сетити се неизбежно и Његошевог путовања по њој”.

Прелазећи на Његошеву биографију, Андрић се једва отима поетском заносу, а на ту страну га и стварност заноси: „Тај необични младић жива духа и ретке физичке лепоте, за главу виши од највишег Црногорца, нашао се пред мртвим телом Петра I, које је, сасушено постом, бригама и мукама, већ тада личило на свештене мошти... Од тога тренутка у томе премладом кнезу, који ће се убрзо показати као богомдан песник и уман владалац, одиграваће се низ трагичних сукоба који ће огорчати и прекинути његов живот, али изоштрити његову мисао”.

Ову изузетну склоност одушевљењу и екстази, Андрић објашњава успоменама из младих година: „За нас који смо се родили на тлу некадашње османлијске експанзије или владавине, Његош је највиши и нама најближи песнички израз свега што покреће човека у његовој борби за слободу, хлеб и просвећеност, у његовој тежњи да се ослободи проклетства и рђе недостојна живота и робовања”.

Говорећи о музици и сугестивној снази Његошевог стила, Андрић каже: „Има у нама дрхтај једног тона који тачно одговара специфичном ритму Његошевог десетерца који се према њему односи као калуп према одливку и који се на његов звук увек одазове веран и непогрешан као лозинка. Можемо тренутно отићи у својим мислима и осећајним залетима далеко напред, ми ћемо се увек вратити Његошу; можемо „забављени о себи” заостати за њим, ми ћемо га у пресудним тренуцима увек стићи. Он је увек присутан и може само да изгледа одсутан”.

Андрић наставља у том правцу: „Тако би, верујем, сваки од нас могао казати с пуним правом да је Његош одувек присутан у нашем животу, цео Његош са својом величином коју понекад и заборављамо или не примећујемо, али онако као што не примећујемо ваздух који дишемо и сунце које нас греје. Он је у нашим лутањима и нашим сналажењима, у нашим полетима који нису увек трајали и у нашим борбама које нису престале”.

Поново је занос Његошем навео, нагнао Андрића да се сјећа: „У нашим путовањима по свету и по књигама, Његош нас

није никад напуштао. У тренуцима кад смо мислили да смо најдаље од њега, он би се одједном појавио, не као привиђење, него као жива снага, као глас крви и стварности која постоји и дејствује и кад невидљива ћути. Јављао се исто толико неминовно и природно колико и чудесно и неочекивано, испод Волтеровог стиха или Марк-Аурелијеве реченице, на рушевинама римског Колосеума, где је некад седео са својом пратњом све док нису, испратили сунце и дочекали звезде", или у зеленом шкољу кишовите и меланхоличне Боке где

... вјетрови и мутни облаци
Дријемају у морској таваници".

Ни један други лирски мотив, тема или комплекс осјећања није од Ива Андрића измамио толико заноса колико ова сјећања на Његоша. „Свуда нас је пратио Његош. (Иако је то била оптичка варка духа: ми смо мислили да нас он прати, а у ствари ми смо га носили у себи.) Да, свуда нас је пратио. Али његово живо и животодајно присуство ми смо право и потпуно осетили тек у временима наше највеће националне и друштвене кризе. У тим најтежим годинама народног и личног живота, између 1941. и 1944. године, кад је ваљало сваку белегу потврдити, све испите полагати изнова и све мере и рачуне проверити, многа се мудрост показала лака и немоћна и много осећање слабо и варљиво. А Његош је тада порастао и био више и виши у нама него икад до тада. Отворио се *Горски вијенац* на заборављеним страницама и открила нам се нова места у новом значењу, која отварају далеке видике и бацају јарку светлост на дубину народа и позив човека. Тада смо могли да видимо како изгледа кад се „бог драги на Србе разљути“; и више и даље од тога, видели смо како је човеку тешко бити човек, „а мора бит' човјек“. Затим, видели смо да „страх животу каља образ често“, али исто тако и истинитост стиха —

Смрт је лакша но грдна срамота“.

Ту је Иво Андрић својим ријечима изразио оно што су признавали црногорски, па и српски, комунисти: у логорима, у тамницама и на бојиштима, међу бојевима: Његоша смо цитирали трипут више него Маркса и Лењина. . .

Своју мисао Андрић наставља: „Тада смо видели шта је Његош мислио кад је говорио о „грдним мучитељима“ који „прже земље и народе“, о „адским“ начинима борбе, подразумевајући ту и ломљење савести и тровање душа горе од тровања зденаца. Видели смо нову, „кугу људску“, фашизам, и његове савезнике разних боја и видова како, освојивши „по свијета“

Сваке јаде на свијету раде.

„Много смо тога видели”, наставља Андрић, „увек са Његошем у сећању; видели смо, али и — увидели. Увидели смо да је човечност врховни закон за однос човека према другом човеку, али смо исто тако увидели да је човек дужан да брани човечност од нељуди и да је истинита реч да

бити човек значи бити борац.

Увидели смо да свако колебање у том погледу значи издају и човека и човечности, и свако мирење — служење нечовеку, да је та борба дужност сваког појединца и закон општег живота. . .”

Ријеч *борац* није се често појављивала у Андрићевим пјесмама и новелама, али кад је дошло стани-пани, кад је морао да се изјасни на којој је страни: Његош је као путоказ стајао у сјећању, и Млада Босна стајала је у сјећању. У одсудном часу Андрић је одлучно изабрао да буде борац за скидање клетве. Одбио је позив и притисак квислиншке власти, и ако га је то могло одвести у логор, у смрт, све до уништења незавршених умјетничких дјела којима се данас поноси култура нашег народа.

У једној пјесми Андрићевој из раних дана — све рањава и све боли. Осјетљивог човјека, пјесника, и прошлост рањава — не само лична, но и далека народна прошлост незаборавна, слична оној што искрсава из Његошевог писма Осман-паши Скопљаку: „... Ја сам инокосан, ја сам сирак — помисли: Ђе су ми браћа славни и гласовити кнезови и војводе нашега царства, Ђе је Црнојевић (Бушатлија), Ђе је Обрен Кнежевић (Махмут-беговић), Ђе је Кулиновић: Ђе је Скопљак? Ђе је Видајић? Ђе је Градашчевић? Ђе је Сточевић? Ђе је Љубовић? па Ђе су многи остали? Камо господа и цвијет нашег народа? да своје отачаство и своју славу заједно потражимо! . . .”

„Као на некој модерној позорници”, каже Андрић, у Његошу почињу да се одигравају истовремено и упоредо неколико трагичних сукоба које му доноси његов троструки позив: владике, владаоца и песника. Сваки од та три позива носио је у себи своје тешкоће, а сва три су се опет међусобно сударала и кршила и стварала тако нове противречности и сукобе у унутарњем и спољњем животу Његошевом”.

Пошто је, према писању Нићифора Дучића сумарно приказао како је изгледала Црна Гора са својим строгим поднебљем и убогим самовољним становништвом, да би објаснио Његошеву поезију, Андрић приказује невоље кроз које је пролазио: „Млади владалац морао је дакле почети из основа рад на формирању државе, на стварању најелементарнијих органа. . . Али,

ту је неминовно морао ударити и на прве тешкоће и прва разочарања", јер — „по речима Томановићевим, тадашњи главари „нијесу имали појма о јединству државном, „осим на бојном пољу и у цркви". „Отуд су сва Његошева настојања да централише и уреди раштркана племена наилазила на отпор". И ако је сам био поштеђен сличних невоља, Андрић се у њих уживљава и с правом закључује: „Под теретом владалачких дужности, схваћених дубоко озбиљно и крваво строго, у сукобима са људима и њиховим страстима, бедама и пороцима, почео је да се формира и јавља онај Његошев песимистички поглед на „вријеме земно и судбину људску“ који ће тешкоће са спољним непријатељем и борбе са самим собом потенцирати до максимума познатих места из *Луче микроkozма* и *Горског вијенца*. Његова висока мисао и велика осјетљивост, у судару са стварношћу, почеле су из тих судара да стварају општу слику света и човекове судбине у њему“.

Ни спољни односи Црне Горе нијесу задавали мање јада њеном владаоцу. Андрић те односе схвата шире: „Тежина завета који лежи на овој „жижи српства“ исувише је велика. Црна Гора под њом крвари, али њен владика је онај коме она подгриза здравље и поткрада сан и прси му у тартар претвара... Велика заштитница Русија, велика је помоћ, велика нада, али и велика мука. (...) Интриге су честе и неразумевања сваке врсте могућна. Ако је веровати Матији Бану, Његош му је у тренутку огорчења рекао једном: „Ја, господар Црне Горе, прави сам роб петроградских ћуди“. Неспоразуми и трвења без престанка с Аустријом, неспоразуми с кнезом Милошем... Али главна мука и најтежа борба Његошева то је Турска. Косовски завет од којег се живи, којим се диши и мисли, ту је непосредно у питању“.

Ту линију Његошеве муке, Андрић заоштрава до краја: „Велико и моћно Османлијско царство, за Његоша је било уистину оличење пакла на земљи, оваплоћен принцип Зла са којим му дужност налаже борити се без колебања и помирења, па и без икакве наде на побједу. Та борба се води под јединственом очајничком девизом која личи на апсурд, а која је у ствари животна истина сама:

Нека буде што бити не може!

Тој девизи, која личи на апсурд, посветио је Иво Андрић неколико надахнутих реченица: „Нигдје у поезији света ни у судбини народа нисам нашао страшније лозинке. Али без тог самоубилачког апсурда, без тога, да се парадоксално изразимо позитивног нихилизма, без тога упорног негирања стварности и очевидности, не би била могућа ни акција, ни сама мисао о акцији

против зла. И у томе је Његош потпуно израз нашег основног и најдубљег колективног осећања, јер под том девизом, свесно или несвесно, вођене су све наше борбе за ослобођење, од Караборба па до најновијих времена“.

Андрићеви есеји-портрети (Рига од Фере, Симон Боливар Ослободилац, Гоја, Петрарка, Франциско из Асизе, Витмен) сјајна су умјетничка дјела, али нигдје није био тако надахнут и устремљен у висини као кад пише о Његошу и његовој очајничкој борби: „Јер заветна борба против Османлијског царства биће предмет Његошевог главног песничког дела и у исто време највећа брига његове политичке делатности. „Сам сам и мученик на овим стијенама као Прометеј на Кавказу“, говорио је Његош често и упоређујући се с Прометејем, он је одмах додавао да је Турско царство јастреб који му прикованом нагрiza утробу.

У даљем тексту се намеће утисак да Андрић више не говори само о Његошу, него и о себи, па би могло изгледати и о свима нама, и не само о прошлости но и и о оном што нас чека у будућности. „То није био само сукоб двеју вера, нација и раса, то је био судар двеју стихија, Истока и Запада, а судбина је наша хтела да се та борба углавном одигра на нашим територијама и да преполови и подвоји нашу националну целину својим крвавим зидом. У ту борбу стихија били смо завитлани и бачени сви, и на којој се страни ко задесио, на тој се и борио, са истим смислом, истим јунаштвом и истом вером у праведност своје ствари.

Тако је трагика те борбе била пооштрена и увећана неминовним братоубилачким сукобима које нам је често наметала наша тешка историја. Трагика та била је за Његоша утолико већа што је он са своје висине, као и сви велики и светлосни духови наше историје, обухватао погледом увек тоталитет наше нације, без разлике на веру и племе“.

Говорећи о појединим Његошевим дјелима, Андрић каже да су *Горски вијенац* као и *Шћепан Мали* постављени искључиво „у служби косовске мисли. Па и сама *Луча Микрокозма*, иако сва од метафизичких преокупација, није без везе са њоме преко подсвјесних илузија и аналогичја. Са својом борбом, и то ратничком борбом, између зла и добра, са привременим човековим ропством злу и неправди, са неугаслом мисли о ранијем светлом царству и најпосле са надом и вером у избављење долази нам понекад док је читамо као прототип косовске судбине Његошеве. Уистину Његош и за трагедију Адамову и за полом српског народа на Косову употребљава једну исту реч *паданије царства*“.

„Фатални знак косовске судбине“, каже Андрић, „свуда је присутан у Његошевом књижевном делу, и онда кад песник не говори о њему, јер њиме је условљено цело поетско дело Његошево. (. . .) Јер овде је преко свега прешао дах косовске мисли који је без милосрђа сажегао све оно што „не служи чести и

имену“, а окаменио све оно што им служи да би вечито стајало тако и служио им. То је поезија висинског ваздуха и великих слободних перспектива, са онолико украса само колико је могло да буде донесено у збег. Све што није могло стати у барку спаса после косовског потопа, све је одбачено, отуд у том делу недостају читави комплекси осјећања. Али отуд је и све оно што је у њему задржано развијено до једног интезитита и и распаљено до једног жара каквих је мало у светској књижевности“.

Можда се варам, али ми се поново привиђа да се Андрић — као што је својствено пјеснику — све дубље одживљава у поезију о којој говори, у улогу и судбину које и на себе уживљавањем преузима и с њоме се идентификује. Тако нам „између редова“ казује више но што изгледа: казује нам да је Његош, а за његовим примјером и Иво Андрић гледао не само своје вријеме, невоље, несреће, но и наше данашње, повампирене, актуелне. „Његошева преокупација“, каже Андрић, „та опсесија борбом са османлијском силом, која је постала његова судбина, продира у Његошев стих, и не само онај из *Горског вијенца*, који је сав пун ње, него и у онај најсличнији. Гледајући се у венецијанском огледалу са оквиром од мајсторски сликаног цвећа и посматрајући свој пркосни црни брк, Његош је говорио полугласно:

Црни брче гдје ћеш окапати
Дал' у Мостар или у Травнику?

„У том западњачком огледалу, створеном за раскош, радост и сујету, уместо свега тога Његош је угледао, као у грозној визији, везирски колац и страшне ченгеле на травничком граду и своју владичанску главу, одсечену и изложену подсмеху и сраму, исто онако као што су он и његови излагали, уз радосно пушкарање противничке главе на цетињској кули више манастира . . .“

Бранили су се, борили се — црни брк није окапао у Травнику нити у Мостару. И Андрићу се разминуло да не заврши на Бањици, да га поново не пошаљу к Марибору или неком другом логору. То што је један босански академик, муслиман, подједнако оптужио Његоша и Андрића логично је, и то што је биста Андрићева на старом мосту умјесто главе, некажњено разбијана маљевима — знак је да турско зулумћарство васкрсава да завлада, али сад већ уз помоћ Запада. Дају знаке, чине на знање да је живот вјечна борба. Ко то заборави или занемари, ко се не брани бијен бива.

Михаило Лалић

АНДРИЧ О НЕГОШЕ

Резюме

Иво Андрич проявил исключительный интерес к Негошу. Им написан ряд работ о личности, драматичной судьбе и, в особенности, о творчестве великого поэта. Следует подчеркнуть факт, что не югославские литературоведы и литературные критики, а именно Андрич, в статье „Негош — трагический герой косовской мысли“, указал на преемство мотивики и духа Косовского мифа в поэзии Негоша. Хотя такое положение он относит в первую очередь к важнейшему и лучшему творению поэта — к „Горному венцу“, он настаивает на заключении, что „Негош как поэт, как правитель, как человек, типичное олицетворение Косовского боя, поражения и неуничтожимой надежды“.

В работах Андрича о Негоше заметно не только глубинное знание творчества поэта, а и обрасцовая чуткость восприятия, емкость анализа и комментария, свойственные ему как новелисту.